

4. Манылов Ю. Сигнальные башни Султануиздага // Вестник КО АН РУз. 1969, №3.
5. Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта. – Ташкент: “Фан”, 1978.
6. Сулайманов С.А., Сапаров Н.Ж. О судоходстве по реке Амударья и его руслах // Материалы Международного симпозиума “Приаралья на перекрестке культур”, посвященного 100-летию со дня рождения С.П.Толстова. – Нукус: 2007.
7. Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта (опыт историко-культурной интерпретации). Археология Приаралья. Вып. V. - Ташкент: «Фан», 1991.
8. <https://uza.uz/uz/posts/signal-minoralar-nima-uchun-urilgan-20-09-2020>
9. Есбергенов Х. Қоңырат тарихий хэм мәдений естеликлери. – Нөкис: “Билим”, 1993.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Оролбўйида Х-ХІІІ асрларга оид тарихий ёдгорликлар – маёқ минораларнинг ўтмишдаги аҳоли ҳаёти учун бажарган вазифаси хусусида ҳикоя қилинади. Муаллиф Жанубий-шарқий Устюртдаги ҳамда Султан Увайс тоғ тизмасида Амударё соҳили бўйлаб жойлаштирилган маёқларнинг хусусиятлари ҳақида қизиқарли маълумот беради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об исторических памятниках Х-ХІІІ веков в Приаралье - роли сигнальных башнях для жизни населения в прошлом. Автор приводит интересные сведения о характеристиках маяков, расположенных на юго-востоке Устюрта и на хребте Султан-Увайс по берегам Амударьи.

SUMMARY

The article tells about the historical monuments of the X-XIII centuries in the Aral Sea region - the role of lighthouse towers for the life of the population in the past. The author gives interesting information about the characteristics of lighthouses located in the southeast of Ustyurt and on the Sultan-Uvais ridge along the banks of the Amu Darya.

“HAYRATUL-ABROR” DOSTONINING POETIK TUZILISHI VA KOMPOZITSION XUSUSIYATLARI

O.Karimov - *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Namangan davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: sheʼr, kompozitsiya, sujet, obraz, tahlil, tasnif, maqol, stroy, janr, badiiy, mahorat.

Ключевые слова: стихотворение, композиция, сюжет, образ, анализ, классификация, пословица, строй, жанр, художественный, мастерство.

Key words: poem, composition, plot, character, analysis, classification, proverb, stroy, genre, artistic, skill.

Shoirlar sultoni, koʻhna Sharq mutafakkiri Alisher Navoiy “Xamsa”sini oʻqish-oʻrganishda davom etarkanmiz, allomaning “Hayrat ul-abror” dostoni teran mazmuni va yuksak badiiyati bilan asrlar davomida koʻpchilik adabiyot ixlosmandlari qalbini hayratga solib kelayotganini yana bir bor taʼkidlagimiz keladi. Bu, shubhasiz. Xususan, didaktik xarakterga ega boʻlgan mazkur dostonda qoʻllangan har bir soʻz oʻzining maʼno nozikliklari va koʻplab qirralari bilan yuksak sanʼatkorona tarzda ifodalanganiga guvoh boʻlamiz.

...Ki har kim ayon etsa yaxshi qilgʻ,

Yetar yaxshiligidan anga yaxshiligʻ [2:12].

Mazkur baytlar Alisher Navoiyning “Hayrat-ul- abror” dostonida toʻlaligicha oʻzgacha mazmun kasb etgan. Shoir oʻzini yuksak fazilat sohibi deb bilgan har qaysi inson xalq gʻamidan yiroq, ular uchun kuyinmay, faqat oʻz manfaatini oʻylaydiganlarni odam qatoriga qoʻshmaslikni taʼkidlayapti. Bizga ayonki, Alisher Navoiy butun hayoti va ijodiy faoliyati davomida bu gʻoyaga sodiq qoladi. Shu oʻrinda dostonning “Yaxshi kishilarning hayratlanishi” deb nomlanishida ham chuqur maʼno bor.

Ulugʻ shoir qaysi mavzuda fikr yuritmasin, asl maqsadini *insonga* qaratadi va haqli ravishda deydi: “Inson degan nomni oqlashga harakat qil, intil, bu nomga dogʻ tushiruvchi unsurlardan oʻzingni yiroq tut! Toki sen bu olamni tark etganingda ham kishilar seni yaxshi nom bilan yod etsinlar”. Chunki Navoiy tangrining yaratgan yaratigʻlari ichida insonni koinotning sarvari va gʻuljoʻi deb baholaydi. Shuning uchun ham inson bu ulugʻ nomga munosib boʻlmogʻi lozimligini bot-bot taʼkidlaganday boʻlaveradi...

Birgina “quyosh” kalomining hadsiz jilosiyu, hadsiz jilvasidan bahramandligimiz besamar ketmasin-da, uqqanlarimizni sizlarga ham imkon doirasida yuqtirishga jazm aylandik. Turkiyazon shoirimiz qirq yoshdan oʻtgach, yanayam aniqrogʻi, nazmiy nuqtadonlikda anchayin tajriba va mahorat kasb etgach, oʻz oldiga bagʻoyat mushkul ishini qoʻya oldi. Hazrat Navoiy Nizomiy panjasiga panja urib,

“Xamsa”dek buyuk asarni yaratdi. “Xamsa”chilikning yalovbardori (bayroqdori) bilan bahslashishning masʼuliyati naqadar yuksakligini chuqur anglagani uchun uni chinakamiga koʻklarda koʻrdi:

Ganja quyoshini koʻtargach alam,

Ayladi soʻz mamlakatini yakqalam [2:26].

Doʻsti va ustoz, “*nuran maxdum*” deya tavsiflangan Abdurahmon Jomiyning taʼrifida ham xuddi shu qiyosni qoʻllaydi:

Vaqt quyoshin chu qilib pardapoʻsh,

Kilki qaro abrdek aylab xurush.

Mehrdin ofoq aro gar nurdin,

Zarra aning mehrida mashhurdir. [2:28].

Bu yerda Navoiy kamtarona holatda Jomiyi koʻkdagi quyoshgayu, oʻzini zamindagi tuproqqa mengzayapti. Shoirning nazdida Quyosh faqat nurbuloq emas, goʻzallar goʻzali timsoliga tenglangan. Chunonchi:

Turki Xoʻtan yopti chu zebo jamol,

Mushkfishon boʻldi nasimi shamol. [2:48].

Yuqoridagi bayt kechqurun quyosh botib, qorongʻu tusha boshlashi xususida. “Xoʻtan goʻzali” - Quyosh. Xoʻtan Sharqiy Turkistondagi shaharlardan biri. U bu yerda quyosh chiqadigan sharq ramzi ifodasi sifatida qoʻllangan.

Luʻbati Chin chehra nihon ayladi,

Zulfin ochib mushkfishon ayladi. [2:52].

Endi esa quyosh Chin qoʻgʻirchogʻiday yuzini oʻgirib olib, sochini yoyib qora mushk socha boshladi maʼnosini uqamiz. Quyosh - Navoiyning eng suyumli, sevimli soʻzi, uning bilan nazmining nozik navolarini tasvirlay olishi nihoyasiz. *Koʻngil kezar gulshan (osmon) husniga oshiqona* baytlarni bitishda davom etar ekan, yana quyoshni unutolmaydi:

Anda nihon erdi pari paykare,

Durji sipehr ichra samin gavhare. [2:65].

Eʼtibor qilsak, quyidagi maʼnoni anglaymiz: U yana bir boshqa gulshan (osmon) ga koʻchdi, undagi har bir chamanni kezdi. Oʻsha yerda shunday bir pari paykar

o'ltirardiki, u - osmon qutisining eng qimmatbaho gavhari (ya'ni *quyoshi* – ta'kid bizniki O.K) edi. Xayru ehson vasfida qalam yo'nganida saxovatning nainki suratiga, balki siyratigacha nazar tashlaydi. Quyoshning xatti harakati bilan boyligi bisyorlarning isrofgarchiligi, telba va mastligini taqqoslab, idrokimizni tobora teranlashtiradi:

*Charxki, mehr oltunin aylar nihon,
Yuzini oning qaro aylar jahon.* [2:88].

Demak, quyosh oltinni berkitgani uchun jahon osmonning yuzini (kechasi) qaro qiladi. Quyosh go'zali yulduz kumushlarini yashirgani uchun osmon uni boshi bilan yerga ko'madi. Kuz kelib oltin varaqlarini qo'li bilan sochgani uchun har bir yaproq quyosh rangida bo'lishini shoir badiiy jihatdan hayotiy tarzda xayru saxovatga qiyoslab dalillaydi. Adab bobida to'xtalganida tunu kunungga nur berib turadiganlar ota-ona ekanligini, ularning oy va quyoshday yakkayu yagonaligini, qoshida hamisha farzandlik burchini a'lo darajada o'tashlik bola odobining umrbo'yi betugal talabi bo'lib qolaverishini anglashga chaqiradi:

*Boshni fido ayta, ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshig'a.
Tun kununga aylagali nur fosh,
Birini oy angla, birini quyosh.* [2:95].

Qanoatlining ta'madan yiroqliginiyu, tamagirning xorlikka duchorligidan so'z ochib, mol-mulkiga mag'rur kimsalarni yana ko'kning betama ehsonchisini hamma uchun qadrli ne'mat - nonga o'xshatadi, uning osmonga ko'tarilganiga havaslaniradi. "*Charxki, bir qurs ila tuzdi maosh*" deya butun bir osmon bitta qurs, ya'ni non bilan kun kechirishini aytib boy insonlarni o'zlarini katta deb bilmaslikka, qanoat boyligini boshda ko'tarib yurishga da'vat etib, quyoshday qadr-qimmat topishlariga umidvor bo'ladi.

Rostlikni yolg'onga, to'g'rilikni egrilikka zidlab odamlarning ko'ngliga ezgulik urug'larini sochmoq istagan shoir g'oyat hayotiy va haqqoniy o'xshatishlarni birin-ketin shunchalar taxlayveradiki, bu tag'in quyosh so'zisiz kechmaydi. U adolatli podshoni ko'klarga ko'tarib uning tojini eng tik turgan quyoshga o'z soyasini solganday tasavvurlaydi. Egrilikning yolg'onga, to'g'rilikning haqiqatga egizlaydi. U to'g'rilikka ham yuksak talablar qo'yadi. Ya'ni, tekisga tep-tekislik darajasini mezon hisoblaydi. Fikrini jim turgan suvda quyosh to'g'ri aks etishiga, chayqalganida esa egrilanishiga bog'lab, beinkor dalil keltiradi:

*Tuz ko'runur mehr chu turg'on suvda,
Egri bo'lur ushturak urg'on suvda.* [2:145].

Ulug' ijodkor odamlar orasida tong kabi kumush sochishga o'rgangan kishilarning mehrini quyosh bilar ekan, ularning atrofida hasadgo'ylarning, iblismijozlarning ham borligigacha unutmaydi. Elga mehri baxshidalarini madh etadi, xudbinlarni qoralaydi. Quyosh nurini to'smoqqa chirangan bulutlarga achinadi:

*Mehrki - ravshanliq etar fosh ani,
Kimga gunah - ko'rmasa xuffosh ani.
Lek quyosh javhari chun keldi pok,
Bo'lsa bulut nurig'a mone' ne bok.* [2:157].

Ya'ni: Quyosh yorug'lik berib, nur sochib turadi. Ko'rshapalak buni ko'rmasa kimga foyda?! Quyoshning javhari pok yaratilgani uchun bulut uning nurini to'sishga intilsa ne qo'rqinchli. Shoir yaxshi insonlar bee'tibor qolmasligiga, yaxshilikning umri ziyodaligiga ishonadi. Buni hayotiy hodisalarning badiiy talqiniga singdirib yuboradi:

*Zulfu sanamlarning erur mushkfosh,
Kim oni ruxsor uza asrar quyosh.* [2:161].

Tushunimizcha: shisha o'zidagi gulobni odamlar yuziga sepgani tufayli uni avaylab tokchaning ustida asrashadi. Sanamlarning sochlari anvoyi hid tarqatib turgani uchun quyoshdek yuzining tepasidan o'rin olganlar.

Navoiy tasavvurida dunyoning eng saxovatli yaratig'i quyosh bo'lsa, zoti sharif insonda unga tenglashgudek qudrat bor. Shuni xayoldan forig' etmagan saxiylar ko'paysa, olam gulistonga aylanadi. Quyosh panjasidek qo'lini ochib, unda bor boyligini dunyoga sochib yashagan inson charxi falakni dog'da qoldirish imkoniyatiga ega:

*Panjai xurshiddek, ilgingni och,
Anda nekim siym esa, olamga soch!* [2:165].

Navro'zning butun borliqni ziynatlashi haqida to'lib-toshib tabiat tasvirlarini berayotgan shoir hamal ayvonini quyosh yoritib boshlashi bilan ko'kning zamanga mehr izhori kuchayganidan darak berayotganini zavq-shavq ila olqishlaydi. Bu bejiz emas, umr gulshanida ham xuddi shunday quyosh charaqlaydigan bahoriy yoshlik pallalarda inson tanasi hamalga kirishidan hayot g'animatligini, uning har lahzasi ezgulikka yo'g'rilishini juda-juda istagan ulug' ijodkor.

*Chun hamal ayvonini yorutti mehr,
Dahrg'a mehr ayladi zohir sipehr.
Umr quyoshig'a chu bo'ldi mahal,
Inson baytush- sharafidin hamal.* [2:167].

Navoiy sadoqatli ishq bandalarini bebaho tuyg'ular ardod'idagi "jabri jafolariyu, fidoyiliklaridan hikoyat aylarkan, sevgilisiga sodiq oshiqning paxsa devor orasida azoblanib tursa-da, zarracha nola qilmaganini sharaflaydi va kech kirish pallasidagi quyoshni shunga yarasha g'oyat chiroyli nom bilan ataydi:

*Tog' aro yoshundi chu zarrin g'izol,
Mushki Xo'tan sochdi nasimi shamol* [2:168].

G'izol bu ohudir. Uning tog' orasiga yashirinish holatiga uyg'unlab, ulug' ijodkor hayratona tarzidagi ta'rifni topa olganki, bu ham ibratlanarlidir.

Alisher Navoiy adolatparastlikning haddi a'losiga yetgan, mavqei yuksakdan-da yuksak zot edi. So'zda ham, amalda ham o'sha noyob mezoniy shaynni muvozanatda mahkam tuta olishga qodirligi bilan xalqqa yaqinlashib ketgandi. U uch harfdan iborat adl so'zining bosh harfi "ayn"ni tafti betugal quyosh kabi adolatdan iboratligini tavsiflab, bu kalomning dunyoni munavvarlovchi sharofatbaxshligini sharaflaydi:

*"Ayn"i aning mehre erur tobnok,
Zulm qaro shomini qilmoqqa pok.* [2:168].

Ulug' ijodkorning Xuroson hukmdori Husayn Boyqaro yonida turib, uning davlatiga rivoj qo'shishga intilishida ham adolat tug'ini baland ko'tarish ishtiyoqining ko'nglida ustuvorligi namoyon. Shu davlatda badiiy tafakkur olamida birinchi va oxirgi "Xamsa"ni yarata oldi, yaratganda ham yakka-yu yagona turkiyonasini. "Hayratul-abror" asari shu sababdan oltinchi yuz yillik muxlislarigacha maroqli mutolaaga munosiblik martabasida yashayapti. Biz navoiyxonlikda o'zgacharoq yo'ldan borib, ul zoti sharifning "Xamsa"navislikdagi betakror salohiyatini quyoshli qalbida tug'ilgan quyoshli so'zlarning ming bir jilosiga joylay olish layoqatidan izlashga va anglashga intildik. Besh dostonning birinchisi, ya'ni muallifning ta'rificha "*zebo yuzli gulruh*"ining qimmatini ziyodalovchi ziynatlari - badiiy ifoda san'atining takrorsiz takrorlari, yanayam yorqinrog'i, quyoshning ko'pdan-ko'p qiyosiy qiyofasining tahlili va talqiniga bir ozgina to'xtalish bilan kifoyalandik, xolos.

Soʻz mulkining sultoni xayoliy hayratini hayotiy hayratga omuxtalab yuborish maqsadida bebaho qalamini mohirona tebratgan. Birgina quyosh kalomi oʻrnida uning qator sinonimlari tizimini, yaʼni *xurshid, shams, alam, gavhar, nuri tob, zarli bayroq, zarrin ohu, bitta non, Chin qoʻgʻirchogʻi* va yana turli shakllardagi soʻz va iboralar bilan ifodalab, asar mazmun-mohiyatini teran ochishga va kuchaytirishga behad sanʼatkorona mahorat bagʻishlay olganki, hayratlanmay, lol qolmay iloj yoʻq. Osmorning, undagi oy, yulduz va boshqa jismlarning koʻrinishi, holati, harakati va vazifasigacha quyoshga bogʻlab aks ettirilgan. Bu kabi hayratomuz ifoda vositalari yana uzoq asrlar

davomida Alisher Navoiy muxlislari qalbini larzaga solishiga, rom etishiga ishonch bildirib qolaveramiz. Jumladan, donishmand shoir aytganlariday:

Navosiz ulusning navobaxshi boʻl,
Navoiy yomon boʻlsa, sen yaxshi boʻl!

Bu hikmatomuz misralar alloma shoir ijodining barcha jihatlarini ifodalab berdi: shoir navosiz xalqining, mil-latining navobaxshiga aylandi, xalq orzu-armonlarini koʻklarga koʻtardi. Faxrlanib ayta olamizki, Alisher Navoiy oʻzining yuksak gʻoyalari bilan ikkinchi umrini davom ettirmoqda.

Adabiyotlar

1. Алишер Навоий. "Хамса". -Тошкент: «Янги асп авлоди», 2014.
2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Т.: «Фан», 2011.
3. Алишер Навоий. Қомусий лугат. 1-2-жилдлар. -Т.: "Шарқ" НМАК БТ. 2017.
4. Жўракулов У. Алишер Навоий "Хамса"сида хронотоп поэтикаси. – Т.: «Turon-iqbol», 2017.
5. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. -Тошкент: «TAMADDUN», 2012.
6. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. -Тошкент: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
7. Сирожиiddинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик ва текстологик таҳлили. – Т.: «Akademnashr», 2011.
8. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти. -Т.: 2016.

REZYUME

Maqolada "Hayrat ul-abror"ni boshqa "Xamsa" dostonidagi sheʼrlaridan ajratib turadigan oʻziga xos syujet, sheʼriy tuzilish va kompozitsion xususiyatlar, shuningdek, kompozitsiyalar zanjiri keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены уникальный сюжет, поэтической структуры и композиционные особенности, а также цепочка композиций, отличительная черта «Айрат ул-аброр» от других поэм «Хамсы».

SUMMARY

The article presents a unique plot, poetic structure and compositional features, as well as a chain of compositions that distinguishes "Hayrat ul-abror" from the other "Khamas's" poems.

“ШАХРИЁР” ДОСТОНИНИНГ ЭРТАК ШАКЛИДАГИ АСАРЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Ш.К.Кенесбаева – филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: «Шахриёр» достони, Қурбанбай жиров, О.Кожуров, Қ.Максетов, Ж.Хошниязов, ертак тип сюжетли дostonлар, «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Мунлық - Зарлық», «Тулым бий» дostonлари.

Ключевые слова: «Шахриёр» эпос, Курбанбай Жиров, О.Кожуров, К.Максетов, Ж.Хошниязов, былины со сказочным сюжетом, былины «Шийрын шекер», «Қаншайым», «Мунлық – Зарлық», «Тулым бий».

Key words: "Shahriyor" epic, Kurbanbay Jirov, O.Kojurov, K.Maksetov, J.Khoshniyazov, epics with a fairy-tale plot, epics "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq", "Tulym biy".

“Шахриёр” достони бошқа корақалпоқ дostonларига нисбатан, эртак шаклидаги асарларни ёдга солади. Дostonда хаёлий эртаклардаги каби воқеаларнинг берилишида инсоният орзу-умидларидан пайдо бўлган фантастик ҳодисалар жуда кўп учрайди. Масалан, инсон “дуо”нинг кучи билан тошга айланади, дуонинг ёрдами билан қайта жонланади. Шу жиҳатдан дoston шарқда кенг тарқалган “Минг бир кеча”, “Мунглик-Зарлик” ва бошқа дostonларни эсга солади. Шу билан бирга “Шахриёр” достони тилида, воқеаларида бошқа дostonлар каби бир-бирига алоқадорлик сезилади. Масалан, подшоҳнинг узок вақт фарзандсиз бўлиб, тахтни ўйлаб ғам чекиши, гуноҳсиз кишиларнинг адолатсизлик туфайли зиндонбанд қилиниши, унга чўпоннинг ғамхўрлиги, узок айрилиқдан кейин асар охирида ижобий қаҳрамонларнинг мурод-мақсадларига етиши, қаҳрамонларнинг тақдирида ялмоғиз кампирнинг аралашиши ва бошқа деталлар кўпгина халқ дostonларида учрайди. Бу ўз навбатида таълим-тарбиядаги ўзаро боғлиқликларни, педагогик фикр-мулоҳазаларни, умуминсонийлик сифатларини муассаслаштиради.

Дostonда чорвачилик, боғдорчилик, паррандачилик ва бошқа касб-хунарлар ҳақида сўз юритилганда, инсон

хаёлида жуда кенг ўрин эгаллаган: ер остида юриш, олти ойлик йўлни кўз очиб юмгунча босиб ўтиш, ҳақиқатдан йироқ ҳаракатлар, ҳар хил табиат кучлари устидан инсоннинг ғалаба қилиши, сувда балиқ каби сузиш, ҳавода қуш каби учиш сингари ғайри табиий воқеа-ҳодисалар ҳақида сўз юритилади.

Анжим:

-Таўекелши ол алла,
Таўекелши мен,-деди.
-Узақтан келген талабанман,
Айтисаман,
Оқысаман,
Қандарым қуссан сен,-деди,
-Шик қапестен сен,-деди.

Булбулғоя сонда:

-Қуда урған адамзат,
Жәлил урған адамзат,
Меннен көрме, Қудадан көр,-
деп ол кәпестен шығады,
Шақасына қонады [5:100].

Шахриёрнинг сингиси Анжимнинг ёрдами билан Булбулғўни енгиб келгандан кейинги эпизодларда ўз ифодасини топади. “Шахриёр” дostonининг сюжети ҳар хил шаклда берилиши тўлиқлиги, ҳар жировдан таълимий-тарбиявий мулоҳазаларни беришда хусусий